

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЕТИМОЛОГИЧНИ
БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ПРАСЛАВ. **(U)ŽAS-**

Биляна Михайлова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ETYMOLOGICAL NOTES ON PROTO-SLAVIC **UŽAS-*

Bilyana Mihaylova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The article deals with the origin of Proto-Slavic **(u)žas-* ‘to frighten, fear’. Five etymological solutions have been discussed in order to determine the most convincing among them. It turns out that the most convincing hypothesis is the one that connects PSlav. **(u)žas-* with the IE root **g^wes-* whose primary meaning is supposed to have been ‘to destroy’ (trans.), ‘to disappear, to go out, to perish’ (intrans.). The analysis proposed in this article allows us to explain both the long grade of root vowel and the displacement of non-prefixed verb forms by prefixed ones based on well-attested morphological proportions in Slavic.

Key words: Etymology, Proto-Slavic, Indo-European, fear, emotions

Праславянските форми **(u)žasъ*, **(u)žasiti*, *(u)žasati* са добре засвидетелствани в славянския езиков ареал:

стб. оужасъ ‘страх, ужас; изумление, удивление; трепет; изстъпление, безумие; възбуда; гр. θάμβος, ἔκστασις’; оужасити ‘смая, слисам, изумя, гр. ἐξίστημι’; оужасати ‘смайвам, слисвам, изумявам; гр. ἐξίστημι’; оужѣсъ; оужасъ ‘изумление, изплашване, ужас, страх, чудо, гр. ἔκστασις, δειλία’; оужаснѣти сѧ ‘ужаса се; учудя се, удивя се’; прѣжасати ‘смайвам, поразявам, ужасявам, гр. ἐκπλήσσω’;

цслав. жасити ‘плаша’, жаснѣти ‘смаян съм’; прѣжасъ ‘ужас, бяс’; прѣжасити ‘ужаса; поразя’;

*Най-напред бих искала да изкажа благодарност на Христина Дейкова за ценните съвети и помощта при написването на тази статия. Разбира се, отговорността за всички мнения, решения и грешки е изцяло моя.

бълг. *ужас*, *ужасявам се*;
 сръхр. *ŭžās* ‘ужас’, *ŭžàsnuti*; *užasavati* ‘ужасявам’, сръб. *žàs* ‘ужас’,
žàsati ‘плаша’, *žàsnuti* ‘уплашвам’;
 чеш. *žas* ‘ужас’, *úžas* ‘изумление, ужас’, *žasnouti* ‘изумявам се,
 ужасявам се’;
 словаш. *úžas* ‘изумление, ужас’, *žasnút*, *užasnút* ‘изумявам се’;
 пол. *żasnąć się, przeżasnąć się* ‘бивам поразен, ужасявам се’;
 струс. *ужасъ*, *ужастъ* ‘страх, ужас’;
 рус. *ужас*; *ужасать* ‘ужасявам’, *ужаснуть* ‘ужася’ с вторично -х;
 рус. *жах* ‘страх, ужас’, *жахать* ‘ужасявам’;
 укр. *жах*, *ужах* ‘страх, ужас’, *ужахнути* ‘плаша’;
 белорус. *жах* ‘страх; удар’.

Етимологията на тези форми обаче не е напълно изяснена¹. Опитите за обяснения са няколко и всеки от тях има известни слабости. Целта на това изследване е да преразгледа съществуващите етимологии, тъй като при внимателно вглеждане във всяка една от хипотезите се откриват детайли, чието преосмисляне би могло да доведе до преоценка на степента на вероятност на дадената етимология.

Преди да пристъпим към анализа на отделните етимологични решения, бих искала да направя някои предварителни бележки.

1. Началната съгласна би могла да бъде единствено **g^{w(h)}*-, палатализирана по първа палатализация пред *ē*.

2. Дългата коренна гласна *ē* би могла да произлиза от:

- **eh₁*;
- удължаване по закона на Винтер;
- удължена степен на коренно съществително;
- итеративен или каузативен глагол.

3. Повечето изследователи възприемат праславянското съществително **užasъ* като префигирана форма и следователно смятат, че то е девербатив. Действително, непрефигираната форма **žasъ* е много по-слабо и късно засвидетелствана. Но все пак с известни резерви бихме моли да допуснем, че **žasъ* представлява първично коренно съществително с удължен коренен вокализъм. Известно е, че старите атематични формации преминават към *i*-основите в балто-славянските езици (Vaillant 1958: 165 sqq.). Все пак, в някои случаи, като например праслав. **nôszъ*, стари коренни съществителни са преоформени по типа основи на -о-.

¹ Вж. например Фасмер IV: 151, ESJSt 17: 1031-2, БЕР VIII: 620.

4. Ако праслав. **užasъ* е девербатив, то той е образуван от терминативния глагол **užasiti*. Въпросът тук е дали:

А. **užasiti* е вторично образувана форма от свършен вид с перфективиращия суфикс *-u-* към първично **žasiti*, което формално би могло да бъде итеративна, каузативна или дори деноминативна формация,

или

В. *žasiti* е вторична форма спрямо *užasiti*.

Хипотези за произхода на праслав. *užasiti*, *užasъ*, *žasiti*

1. Педерсен (Pedersen 1895: 47) предполага връзка с праслав. **gasiti* ‘гася’ < **g^wōs-²* < ие. корен **g^wes-* ‘гася’³, срв. стинд. *jas-* ‘изтощен съм, гладен съм’, гр. σβέννυμι ‘гася’, стирл. *bás* ‘смърт’ < **g^wōs-to-* с удължена степен на корена, паралелна на тази в славянски (Matasović 2009: 59), герм. **kwisti-* ‘унищожавам, разрушавам’ (гот. *qistjan*, ствиснем. *fir-quisten* ‘разрушавам’ < **kwestjan*, *fra-qistnan* ‘загивам’ < **kwestnan* (Kroonen 2013: 320), тох. *kās-* ‘гася, угасен съм’, лит. *gęsti*, *gėsti* ‘развалям се, отслабвам’, латв. *dzēst*, *dzēšu* ‘гася’, *dzesināt* < **g^wes-neh₂-* ‘охладдам, изстудявам, угасям’, оугасити ‘угася, изгася’.

Тази етимология предполага един от следните модели на семантичен развой:

А. ‘загасвам’ > ‘замръзвам от ужас’ (Vaillant IV: 180)

В. ‘изстудявам’ > ‘гася’ и, от друга страна, ‘изстудявам’ > ‘замръзвам’ > ‘вцепенявам, застивам’ > ‘ужасявам’ (БЕР VIII: 620)

С. ‘угасвам’ > ‘ставам тих’, ‘неподвижен’ > ‘вкамениявам се от ужас’ (Pronk 2012a: 15)

Д. първоначално значение на корена **g^wes-* ‘удрям, руша, унищожавам’ (транз.), ‘изчезвам, отивам си’ (интранз.). В индоевропейските езици откриваме свидетелства, показващи два пътя на развитие: 1. ‘удрям, унищожавам’ > ‘всявам ужас’; 2. ‘изчезвам, отивам си’ > ‘отслабвам, угасвам’.

Е. първоначално значение ‘тесен, стискам, потискам, натискам’ > ‘задушавам’ > ‘гася’. От друга страна ‘тесен, натискам, потискам’ > ‘мъча’ > ‘ужасявам’.

² Добре известно е наличието в славянски на редица каузативни глаголи на *-iti* от типа на палити, валити, давити, варити с удължена степен на корена, чийто произход не е напълно изяснен (вж. за това Pronk 2012b: 224-3, Jasanoff 2008: 7-8)

³ Гр. σβέννυμι < **sgwes-nu-* може да произлиза от аористната форма < **h1e-gws-eh1-* с метатеза (вж. Jasanoff 2008). Шмит (Schmidt 1976: Griechisch σβέννυμι. Die Sprache 22, 40-47 apud GED) допуска, че σβ- е метатезирано от **βσ-*, което закономерно произлиза от **gwsē-* (apud GED).

Свидетелствата от индоевропейските езици говорят в полза на хипотеза В (латв. *dzesināt*) и най-вече на хипотеза D (германските форми и лит. *gęsti*, *gęsti*). За връзка между значенията ‘удрям, руша, унищожавам’ и ‘гася огън’ свидетелства лат. *stingō* ‘гася’, което произлиза от ие. корен **steng^w*- ‘бутам, блъскам’, срв. гот. *stigqan* ‘ид.’ (LIV²: 595-7). Извеждането на праслав. **žas-* от корен с първоначално значение ‘удрям’ е в съгласие с гръцките съответствия на старобългарските именни и глаголни образувания ἐκπλήσσω, ἔκπληξις, ἔκστασις, θάμβος, в които се преплитат значенията ‘поразявам, удивявам, учудвам’ и ‘плаша, ужасявам’. Особено показателно в това отношение е развитието на гр. πλήσσω, атич. πλήττω с първоначално значение ‘удрям’ < ие. **pl(e)h₂g⁻⁴* ‘удрям, бия’ (срв. лат. *plangō* ‘удрям, ридая’, стангл. *flōcan* ‘удрям, пляскам’), което се развива в ‘поразявам, ужасявам, удивлявам’, показано най-вече в производни с префикси ἐξ- и κατ-.

Необходимо е да направим и някои забележки в морфологично отношение. Ваян отбелязва, че основата **žas-*, произлизаща от **gēs-*, е изолирана. Според него изходната форма е *žasati*, итератив на балтослав. **ges-*, което пък в славянски е било елиминирано от **gas-* < **g^wōs-* (Vaillantloc. cit.). Бихме могли да мотивираме допълнително хипотезата на Ваян, като обясним възникването на **gēs-* въз основа на съотношението **ges-* : **gēs-* / **žes-* : **žas-*, което е паралелно на засвидетелстваното например **gnet-* : **gnēt-* / гнѣсти, гнѣти : оу҃гнѣтати⁵.

2. Много убедителна в семантичен план изглежда друга хипотеза, която откриваме във Wiktionary (<https://bg.wiktionary.org/wiki/%D1%83%D0%B6%D0%B0%D1%81>). Тя извежда праслав. **žasъ* от корена **g^weh₁d^h-* на *gad*, *gady* (стб. гадъ ‘влечуго’, срхр. *gād* ‘отвращение’, словен. *gād* ‘усойница’), срв. и пол. *zadziąć* ‘отвращавам се’, *zadny* ‘гаден, отвратителен’, словин. *žadni* ‘отвратителен, плашещ’, лит. *gėda* ‘позор, срам’.⁶ По-нататък балтославянските думи са сродни с германските образувания от прагерм. **kwēda-* ‘зъл, отвратителен’ (срвиснем. *quāt*, нем. *Kot* ‘кал, мръсотия, испражнение’, срангл. *cwead*, *cwēd*, *swād* ‘зъл’, дат. *kwaad* ‘сърдит, зъл’ < **g^weh₁d^h-*, което вероятно е свързано със синонимния корен **g^wewH-* ‘мръсотия, кал, испражнение’, срв. стинд. *gūtha-*, авест. *gūtha-*, арм. *ku-* екскремент’ < **g^wwh₁-* < **g^wh₁-w-*. (праслав. **govъno* и неговите наследници произлизат от този корен ЭССЯ VII 77-78). Възможно е това да е още един пример за семантичното развитие ‘екскремент’ > ‘страх’⁷, но не

⁴ Гр. πλήσσω продължава **plākye/o-*, но беззвучната съгласна най-вероятно е с вторичен произход с оглед на множеството вербални и номинални формации от същия корен, показващи звучен завършек.

⁵ Вж. за **gnet-* : **gnēt-* Vaillant 1966: 479.

⁶ За балтославянските формации вж. Smoczyński 2007: 165.

⁷ Този семантичен развой е засвидетелстван напр. в порт. вулг. *cagaço* ‘голям страх’, образувано въз основа на глагола *cagar* вулг. ‘дефекирам’ < лат. *cacāre* ‘също’, нем. *Schiss* ‘лайно; страх’, фр. *avoir les jetons* ‘страхувам се’ (от *jeter* ‘хвърлям’ в смисъл на ‘дефекирам’).

по-малко вероятно е семантичното развитие ‘отвратително, ужасяващо живот-но’ > ‘страх’.

Авторът на тази етимология реконструира за **žasъ* < **žas-ti* < **g^weh₁d^h-ti*. Не ми е известен обаче друг пример, в който звукосъчетанието **-st-* (<**-dt-*) да се опростява в *s* в праславянски. Закономерно е развитието **-ds->-s-* (Vaillant 1950: 80) и в такъв случай бихме могли да предположим първоначална номинална формация **g^weh₁d^h-so-* със същия суфикс като в **grěxъ* < **groy-so-s*. Въз основа на нея е построен деноминативният глагол с итеративно значение *žasiti*. След това с префикса *u-* е образуван перфективът **užasiti*.

3. Шефтеловиц свързва славянските образувания от **žas-* с лит. *gañdinu-*, *-inti* ‘плаша’, *gąsti*, *gąstū*, *gandaũ*, *išsigąstũ* ‘плаша се’, *išgąstis* ‘страх, ужас’⁸ (Scheftelowitz 1913/14: 155). Шефтеловиц реконструира **ged-s-* за праславянски и в този случай удължената гласна може да бъде обяснена по закона на Винтер. Освен че не намира опора извън балтославянския езиков ареал, тази етимология е оспорвана от някои лингвисти заради отсъствието на назал в славянските форми (Pronk 2012a: 16). Всъщност, назалът в балтийските глаголи може да бъде обяснен, ако приемем, че става въпрос за новообразуван презенс с назален инфикс към вече разширения с *-s-* корен. Както е известно, нито в балтийския, нито в славянския е унаследен индоевропейският назален презенс в оригиналния му вид, като в балтийския е генерализирана нулевата степен *-n-* на инфикса, вмъкнат пред последния консонант на корена, докато в славянския формантът *-nq-* следва корена (вж. например Rasmussen 1996).

4. Тук предлагам и още една необсъждана досега в етимологичната литература възможност за обяснение на произхода на праслав. **žas-*. Тази основа би могла да бъде изведена от ие. корен **g^wed^h-* ‘удрям, наранявам’, от който произлизат стинд. *gandh-* (засвидетелстван само у граматичите) ‘бутам, блъскам, пробивам’, лит. *gendu* (*gėsti*) ‘развалям’, *pã-gadas* ‘загуба, разруха’, тох. Б *keta* (или *kete*?) ‘вреда’ (IEW466-7, Adams 1999: 199⁹). В такъв случай основата **žas-* продължава протеродинамичен презенс на глагол с разширение *-s-*, който се характеризира с удължена степен **g^wēd^h-s-*. По отношение на семантичното развитие ‘ударен съм’ > ‘уплашен съм’ паралел представлява лат. *paveō* ‘поразен съм от страх, треперя от ужас’, стативно съответствие на *paviō* ‘удрям’, сродно с гр. παίω ‘удрям’ < ие. **ph₂(e)w-ye/o*. По отношение на семантичното развитие ‘удрям, наранявам’ > ‘поразявам, ужасявам’ и тук е в сила приведенният по-горе аргумент във връзка с извеждането на праслав. **žas-* от корена **g^wes-*.

⁸ Smoczyński 2007: 156 обяснява *išsigąstũ*, *išgąstis* като новообразувания.

⁹ Трябва да се отбележи, че във второто издание на етимологичния речник на тохарски Б тази етимология не присъства (Adams 2013: 204-5).

* * *

И четирите етимологичните обяснения, предполагащи изконен произход за **užas-*, приемат, че става въпрос за производна основа с корен **žas-* и префикс **u-* < **au-* със значение ‘от, из’. Тук се поставя въпросът защо в такъв случай непрефигираните формации са толкова по-слабо засвидетелствани от префигираните.

Ваян отбелязва, че не е възможно в славянските езици да бъдат различени със сигурност старите итеративи от старите фактитиви, а дори и от деноминативите (Vaillant 1966: 413). Френският славист посочва също, че в някои случаи поради съвпадение в семантиката префигираният перфектив е толкова често употребяван, че измества непроезводния глагол и го замества със свой собствен имперфектив. По този начин съотношението **mrěti* ‘умирам’: **u-mrěti* ‘умра’ се трансформира в **u-mrěti* : нов глагол от несв. вид **u-mirati* (Vaillant 1966: 472). Следователно, можем да допуснем, че употребата на несвършения вид **žasiti* е била стеснена именно по този модел, след като от свършения вид **užasiti* е създаден нов несвършен вид **užasati*.

* * *

5. Една от най-често обсъжданите в речниците етимологии свързва **užasiti*, *žas-* с гот. *usgaisjan* ‘плаша’ < ие. **g^heis-* (срв. ав. *zaēša-* ‘ужасен’, нем. *Geist* ‘дух, призрак’, стангл. *gæstan* ‘плаша’, *gast* ‘дъх; добър или зъл дух, ангел’, англ. *ghost* ‘призрак’ и т.н). Проблемът тук е, че няма съответствие по отношение на вокализма на славянските и германските формации. Пронк (loc. cit.) допуска, че гот. *usgaisjan*, чиято коренна гласна се произнася като отворено дълго [ɛ:], е заето в праслав. като **-gēs-*, което закономерно ще се отрази в *žas-*, като това се е случило преди първата славянска палатализация. Както той правилно отбелязва, гот. *usgaisjan* би следвало да се развие в ***vǣž-das-* в праславянски. Затова предполага, че готският префикс за отдалечаване *us-* ‘от, из’ е изтълкуван като славянския префикс със сходна семантика **au-* > **u*. Подобна хипотеза е изложена и в труда на Саския Пронк-Титхоф, посветен на германските заемки в праславянски (Pronk-Tiethoff 2013: 164). Славянската форма е засегната от първа палатализация, следователно е заета преди или по времето на нейното действие. Монофтонгизацията на оралните дифтонги, която отключва процеса на втората палатализация, не би могла да предхожда първата палатализация (Olander 2015: 28), следователно готският префикс **us-* не може да е идентифициран със славянския префикс **u-*, тъй като по това време той е гласял **au-*. В такъв случай единствено възможно е гот. *us-* да е преведено със славянския префикс **au-* със сходна семантика, а не да е отъждествено със сходнозвучаща и близка по значение морфема, т.е. готският глагол *usgaisjan* е зает в праславянски като хибриден дериватив **au-gēs-*. За славяните обаче гот. *usgais-* е било морфологично непрозрачно и

няма причина основата да бъде сегментирана, а отделеният префикс да бъде преведен със славянския му аналог.

Изводи

Етимология 5, предполагаща заемка от гот. *usgaisjan* ‘ужасявам’, при което основата е заета, а префиксът е заменен със славянски, категорично се отхвърля.

Първите четири етимологии, които обясняват **žas-* като изконна славянска форма, са убедителни в семантично отношение, но единствено **Етимология 1**, предложена от Педерсен и подкрепяна от Ваян, обяснява формата в цялост в съответствие със засвидетелстваните паралели в другите индоевропейски езици, без да се налага допускане ad hoc на *-s-* разширение на корена. Анализът, предложен в настоящата статия, ни позволява да обясним както удължената степен на коренната гласна, така и изместването на непрефигираните форми от префигираните въз основа на добре засвидетелствани в славянските езици съотношения. Така детайлното изследване на лингвистичните факти ни позволява да оценим като най-сполучлива етимологията, извеждаща праслав. **žas-* от ие. **g^wes-*, чието първоначално значение трябва да се реконструира като ‘унищожавам’ (транз.), ‘изчезвам, отивам си’ (интранз.)’.

Библиография

- БЕР VIII:** *Български етимологичен речник*. Т. VIII. София: БАН, 2017.
- Фасмер IV:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*: Т. IV. Пер. с нем. (с доп.). Москва: Прогресс, 1987.
- ЭССЯ VII:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Выпуск 7. Под редакцией члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1980.
- Adams 1999:** Adams, D. Q. A., *Dictionary of Tocharian B*. Amsterdam – New York: Rodopi, 1999.
- Adams 2013:** Adams, D. Q. A., *Dictionary of Tocharian B*. 2nd ed. Amsterdam – New York: Rodopi, 2013.
- ESJSt 17:** *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Т. 17. Brno: Tribun EU, 2014.
- GED:** Beekes, R. S. P., L. van Beek, *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden – Boston: Brill, 2010.
- IEW:** Pokorny, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke, 1959.
- Jasonoff 2008:** Jasanoff, J. H., **g^wes-*, *(z)*g^wes-* or *(s)*g^wesh₂-?* The PIE root for ‘extinguish/go out’. – In: *Morphology and language history. In honour of Harold Koch*. Ed. by H. J. Koch, C. Bowern, B. Evans and L. Miceli. Philadelphia: John Benjamins, 2008, 155-166.

- Kroonen 2013:** Kroonen, G., *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden – Boston: Brill, 2013.
- LIV²:** Rix, H. et alii, *Lexicon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. Bearbeitet von M. Kümmel, Th. Zehnder, R. Lipp und B. Schirmer. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001.
- Matasović 2009:** Matasović, R., *Etymological dictionary of Proto-Celtic*. Leiden – Boston: Brill, 2009.
- Olander 2015:** Olander, Th., *Proto-Slavic Inflectional Morphology: A Comparative Handbook*. Leiden – Boston: Brill, 2015.
- Pedersen 1895 :** Pedersen, H., Das indogermanische *s* im Slavischen. – *Indogermanische Forschungen* 5, 1895, 33–87.
- Pronk 2012a:** Pronk, T., Odakle su nam emocije? (O etimologiji i semantičkom razvoju hrvatskih riječi koje se odnose na emocije) – In: *Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*. Ed by A. Kapetanović. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2012, 1-24.
- Pronk 2012b:** Pronk, T., Proto-Indo-European long vowels and Balto-Slavic accentuation. – *Baltistica* 2, 2012, 205-247.
- Pronk-Tiethoff 2013 :** Pronk-Tiethoff, S., *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. New York-Amsterdam: Rodopi, 2013.
- Rasmussen 1996:** Rasmussen, J.E. The accentuation of the Slavic nasal presents. – *Copenhagen Working Papers in Linguistics* 4, 1996, 169-174.
- Scheftelowitz 1913/14:** Scheftelowitz, I., Das Schicksal Der Indogermanischen Lautgruppe Zg. – *Indogermanische Forschungen* 33, 1913/14, 133-169.
- Smoczyński 2007:** Smoczyński, W., *Lietuvių kalbos etimologinis žodynas*. Vilnius: Uniū. Wileński, Wydział Filologiczny, 2007.
- Vaillant 1950:** Vaillant, A., *Grammaire comparée des langues slaves*. T. 1. Phonétique. Lyon & Paris: IAC, 1950,
- Vaillant 1958 :** Vaillant, A., *Grammaire comparée des langues slaves*. T. 2. Morphologie, 1–2. Lyon & Paris: IAC, 1958.
- Vaillant 1966 :** Vaillant, A., *Grammaire comparée des langues slaves*. T. 3. Le verbe. Paris: Klincksieck, 1966.
- Vaillant 1974 :** Vaillant, A., *Grammaire comparée des langues slaves*. T. 4. La formation des noms. Paris: Klincksieck, 1974.